

Ogrody
w kulturze
dawnej Japonii

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA
POLISH INSTITUTE OF WORLD ART STUDIES

STUDIA I MONOGRAFIE
STUDIES AND MONOGRAPHS

pod redakcją

MAŁGORZATY BIERNACKIEJ
WALDEMARA DELUGI
JERZEGO MALINOWSKIEGO (redaktor naczelny)
JANA WIKTORA SIENKIEWICZA
JOANNY STACEWICZ-PODLIPSKIEJ (sekretarz redakcji)

TOM

1

Małgorzata Wołodźko

Ogrody w kulturze dawnej Japonii

Gardens in the culture
of old Japan

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata
Wydawnictwo Tako
Warszawa-Toruń 2013

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA
POLISH INSTITUTE OF WORLD ART STUDIES

STUDIA I MONOGRAFIE
STUDIES AND MONOGRAPHS

Recenzenci

prof. dr hab. Jerzy Malinowski
prof. dr hab. Lechosław Lameński

Zdjęcia

Archiwum autora

© Copyright by Małgorzata Wołodźko 2013
© Copyright by Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata 2013
© Copyright by Wydawnictwo Tako 2013

Publikacja dofinansowana przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego
Nr umowy 662/P-DUN/2013

ISBN 978-83-62737-45-1

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata
ul. Warecka 4/6 m 10, 00-040 Warszawa
e-mail: biuro@world-art.pl
www.world-art.pl

Wydawnictwo Tako
ul. Słowackiego 71/5, 87-100 Toruń
tel. +48 56 65 75 321
e-mail: tako@tako.biz.pl
www.tako.biz.pl

Książkę można zamówić:

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata: biuro@world-art.pl
Wydawnictwo Tako: tako@tako.biz.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
1. Definicja ogrodu	10
2. Geneza ogrodów	12
3. Początki ogrodów japońskich	25
4. Okres Heian (794–1185).....	44
5. Okres Kamakura (1185–1333).....	72
6. Okres Muromachi (1333–1568).....	106
7. Okres Azuchi-Momoyama (1568–1600).....	185
Podsumowanie.....	219
Wybrana bibliografia	223
Indeks osób	227
Gardens in the culture of old Japan (Summary)	231

Wstęp

Japończycy w ciągu wielu wieków wypracowali ogromny dorobek w dziedzinie kształtowania ogrodów, który w Europie – a szczególnie w Polsce – jest bardzo mało znany. W obecnej epoce globalizacji konieczne jest poznawanie kultury i sztuki innych narodów, a specjaliści i miłośnicy zajmujący się ogrodami powinni znać rozwiązania projektowe stosowane w ogrodach japońskich. Artystyczna wartość japońskich ogrodów jest powszechnie uznawana na całym świecie. Szczególnie projektanci na Zachodzie doceniają ich oryginalność i starają się przenieść zasady kompozycji japońskiej sztuki ogrodowej na grunt europejski. Temat ten jest istotny zarówno dla historii ogrodów, jak i dla współczesnych prac projektowych.

Pierwsze opublikowane w Japonii informacje dotyczące technik tworzenia ogrodów pochodzą z odnalezionych sekretnych tekstów oraz ustnych instrukcji, spisywanych i przekazywanych z pokolenia na pokolenie. Wśród tych publikacji warto wymienić *Sakuteiki*, liczący ponad 1000 lat traktat o tworzeniu ogrodów. Jest to również najstarsza książka na świecie, opisująca tę tematykę. *Sakuteiki* zawiera pierwszy systematyczny opis stylu ogrodów z okresu Heian – zarówno praktyczne wskazówki dotyczące technik tworzenia ogrodu, jak i filozoficzne dyskusje na temat czterech stron świata o alegorycznym znaczeniu, które stanowiły nieodłączne cechy projektu ogrodu w tym czasie. W XX wieku ukazały się publikacje japońskich autorów, którzy wykorzystując własne badania, przełamali panujące dotychczas błędne wyobrażenia oraz utarte stereotypy o nakazach i regułach rządzących ogrodami japońskimi.

Pierwsze publikacje w języku angielskim na temat sztuki ogrodów w Japonii ukazały się między innymi dzięki pracy Josiah Condera. Wiele z rysunków zawartych w *Ogrodach Japonii* z 1893 roku, to reprodukcje z rozmaitych starych manuskryptów, które Conder studiował w czasie pobytu w Japonii. Te ilustracje, jak również doniesienia Condera na temat zdumiewających zwyczajów rządzących sztuką w Japonii oraz dziwnych poetyckich nazw nadawanych skałom i drzewom, sprawiły, że na świecie niesłychanie wzrosło i nigdy nie osłabło zainteresowanie ogrodami japońskimi. Jeszcze długo po otwarciu granic Japonii dla cudzoziemców jego książka była jednym z niewielu dostępnych źródeł wiedzy na temat japońskiej sztuki. Jednak doniesienia Condera doprowadziły do niezrozumienia zasad i budowania dziwnych ogrodów, które miały uchodzić za japońskie. Mimo wielkiego wysiłku, jaki Conder włożył w poznanie japońskich ogrodów, jego wiedza w tym czasie była ograniczona do *Sakuteiki*, starych manuskryptów i kilku ogrodów powstałych pod koniec okresu Edo, jakie mógł obejrzeć w tym czasie w Tokio. Słyszał o ogrodach w Kioto, ale nie przykładał do nich wagi, ponieważ w tym czasie nikt ich nie uważał za ważne. Conder popełnił duży błąd polegający na tym, że uznał za obowiązujące zasady i zwyczaje zaczerpnięte z *Sakuteiki*, które opisał w swoim dziele, a których japońscy ogrodnicy nie traktowali poważnie. Akizato pisze o tym jasno we fragmencie, zdaje się przeoczonemu przez Condera: „Chociaż nazwano je regułami, mają jedynie pokazać ogólne zasady, które ludzie powinni stosować. Te prawa nie są ani ustalone, ani sztywne. Kamień o takiej nazwie nie musi być umieszczany tutaj, a o innej nazwie gdzie indziej chyba, że takie jest życzenie. To są jedynie sugestie, które odpowiednio można rozwijać. Ludzie skrzepowani przez reguły powinni sobie to uświadomić i postarać się udoskonalić swą sztukę”¹.

Europejczyków zawsze interesowały ogrody w Japonii nie tylko z powodu ich piękna, ale także z uwagi na docierające do Europy niejasne sugestie o atmosferze tajemniczości oraz filozoficznej i symbolicznej treści będących źródłem sztuki tworzenia tych ogrodów. Ignorancja dotycząca tej części zagadnienia jest duża. Dlatego istnieje potrzeba dokładnego wyjaśnienia oraz zrozumienia estetycznych i filozoficznych zasad będących podwaliną koncepcji japońskiego ogrodu i sztuki krajobrazu.

W historii japońskiej kultury nie można pominąć ogrodów, gdyż stanowią formę sztuki, która wpłynęła na koncepcję ogrodów na całym świecie. Japończycy próbują połączyć się z naturą poprzez wyabstrahowanie jej w ogrodach w artystyczny sposób. Tradycyjne kulturalne aktywności, takie jak festiwale, ceremonia herbaty i układanie kwiatów, stały się bardzo popularne w życiu współczesnego

¹ Loraine Kuck, *The World of the Japanese Garden. From Chines Origins to Modern Landscape Art*, Weatherhill 1989, s. 241.

Japończyka, z powodu swojego trwałego znaczenia dla życia i duchowości ludzi i nadal są żywotnymi składnikami kultury.

Pokrótkie przedstawiono wydarzenia historyczne, na tle których następował rozwój japońskiej kultury i ogrodów. Dopiero wniknięcie w tkankę kulturową, poznanie zachodzących przemian politycznych, gospodarczych, religijnych i kulturalnych może wyjaśnić przyczyny pojawiania się nowych kierunków w japońskiej architekturze krajobrazu, które znalazły odbicie w tworzeniu odrębnych stylów ogrodów. Powstanie ogrodów japońskich i zrozumienie treści filozoficznej, jaką ze sobą niosą, jest ściśle związane z częścią historyczną, której poznanie stanowi niezbędną wiedzę pozwalającą zrozumieć to zagadnienie. Dlatego przed przystąpieniem do opisywania ogrodów konieczne było przedstawienie pogłębionego tła historycznego

Daty, wyznaczające czas trwania poszczególnych okresów, ułożone są według ogólnie na świecie przyjętej nomenklatury periodyzacyjnej. Rozbieżności w datowaniu pewnych faktów historycznych, pojawiające się w różnych opracowaniach tych samych tematów, są wynikiem stosowania w historiografii japońskiej dwóch kalendarzy: księżycowego i słonecznego². Wielu historyków przyjmuje różne daty wydarzeń jako te, które wyznaczają początek lub koniec danego okresu, co również prowadzi do niekonsekwencji w obowiązującej periodyzacji³.

Długość trwania poszczególnych okresów znacznie się różni. Spowodowane jest to tym, że do czasów nowożytnych Japończycy w swojej historiografii nie znali innego sposobu datowania. Do 1868 roku czas trwania okresu nie był określony żadnymi regułami i mógł wynosić zarówno 60, jak i 400 lat. Od 1868 roku weszła w życie zasada, że jeden okres odpowiada jednemu panowaniu cesarskiemu⁴.

Nazwy stolic Nara, Kioto i Tokio podano spolszczone. W tekście dla słów japońskich używana jest transkrypcja międzynarodowa, polegająca na tym, że samogłoski: *a, i, u, e, o* wymawia się tak jak w łacinie. Samogłoski te występują też w postaci wydłużonej (*ō, ū, ā, ē*) i należy je wymawiać wówczas tak, jakby były podwojone (np.: *ō* jak w słowie kooperacja). Większość spółgłosek wymawia się jak w języku polskim, ale są pewne różnice. Występują one w następujących wypadkach: *ch* (wymawiane jak polskie *ć*), *j* (wymawiane jak polskie *dź*), *sh* (wyma-

² Jolanta Tubielewicz, *Historia Japonii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1984, s. 6.

³ Zarówno chronologia, jak i datowanie okresów podawane są według *Kodansha Encyclopedia of Japan*, red. Tsuru Shigeto i Edwin O. Reischauer, Tokyo 1983.

⁴ Jolanta Tubielewicz, *Historia...*, s. 6.

wiane jak *ś*), *ts* (wymawiane jak *c*), *w* (wymawiane jak bardzo krótkie *u*), *y* (wymawiane jak *j*), *z* (wymawiane jak *dz*)⁵.

Zgodnie z obyczajem japońskim, imiona występują po nazwiskach np.: w Tokugawa Ieyasu – Tokugawa jest nazwiskiem.

1. Definicja ogrodu

Według *Encyklopedii architektury*⁶ ogród jest wydzielonym obszarem zieleni, najczęściej sztucznie ukształtowanym, niekiedy będącym wycinkiem naturalnego krajobrazu, pełni funkcje użytkowe lub rekreacyjne. W podstawowym swym znaczeniu ogród był miejscem ograniczonym przez płot i zawierał wszystko, co było ogrodzone. Godnym zauważenia jest fakt, że w starożytności ogrodem nazywano cały obszar mieszkalny wraz z domami i otoczeniem. Później słowo „ogród” używane było dla oznaczenia ograniczonej przestrzeni, gdzie hodowano drzewa i rośliny dla celów kulinarnych oraz medycznych. Stopniowo ogród stawał się dziełem sztuki. Wraz z rozwojem kultury rozwijał się również ogród. Jego obszar został podzielony na niezależne części, ściślej połączone z domem dzięki ścieżkom i stał się zarówno miejscem odpoczynku, jak i uprawy warzyw oraz ziół. Podział ów, służący celom estetycznym, stanowi podstawę sztuki ogrodowej na Zachodzie. Longin Majdecki w swej *Historii ogrodów*⁷ klasyfikuje ogród jako przestrzeń wyodrębnioną z otoczenia przez zamknięcie i oddzielenie ogrodzeniem, przeznaczoną na uprawę roślin użytkowych lub ozdobnych. Organizacja przestrzeni ogrodowej polega na formowaniu wnętrza za pomocą roślinności, ukształtowania powierzchni terenu, wód i innych elementów, w powiązaniu z klimatem i glebą. Wraz z rozwojem ogrodów krajobrazowych, które w Europie zaczęły powstawać w pierwszej połowie XVIII wieku, pojawiła się nazwa „park”. Oznaczała ogród, którego cechą charakterystyczną było powiązanie przestrzenno-kompozycyjne z otaczającym krajobrazem. Tradycja tej nazwy przetrwała do czasów obecnych, aczkolwiek już w XIX wieku parkami nazywano zazwyczaj duże ogrody⁸. W kulturze Zachodu człowiek dominuje nad przyrodą i podporządko-

⁵ Ibid.

⁶ Nicolaus Pevsner, John Fleming, Hugh Honour, *Encyklopedia architektury*, WAiF, Warszawa 1992, s. 258.

⁷ Longin Majdecki, *Historia ogrodów*, PWN, Warszawa 1978, s. 10.

⁸ Ibid., s. 11. Obecnie parkami nazywa się również twory urbanistyczne i urbanistyczno-ekonomiczne niezwiązane bezpośrednio z terenami zieleni, np.: park technologiczny, park przemy-

wuje ją swoim celem. W ogrodzie europejskim zaakcentowana jest rola techniki, budowane są tarasy, schody i fontanny. Wynika to z zasady, że ogród w tradycyjnym rozumieniu jawi się jako oaza zieleni, której podstawowym i głównym składnikiem jest roślinność.

Japoński ogród, dążąc do harmonii z otaczającym środowiskiem, reprezentuje inne podejście do natury, szczególnie w porównaniu z tradycyjnym ogrodem Zachodu, z jego ścisłą geometryzacją i sformalizowaniem. W kulturze Japonii człowiek żyje w harmonii z naturą, uważając, że jest jedną z jej części. Nie ingerując w przyrodę, jaką jest również ogród, buduje w nim pewne konstrukcje na jej podobieństwo. Podstawowym celem twórcy jest sportretowanie naturalnego krajobrazu, a zasób naturalnej scenerii, z której wybiera elementy i motywy kompozycji jest prawie nieograniczony. Także organizacja przestrzeni ogrodu różni się od ujęcia europejskiego; tworzy się ją wykorzystując kamienie, piasek, żwir, mchy oraz niewysokie rośliny. Układ tych elementów jest niesymetryczny, ma znaczenie symboliczne i uosabia filozoficzne poglądy danej epoki. Rola przedmiotów wykonanych przez człowieka w ogrodzie japońskim jest znikoma w porównaniu z ogrodami w Europie. W Japonii stosowane w ogrodzie kamienie, wzięte z przyrody, na ogół nie są obrabiane. To właśnie kamienie są jednym z najważniejszych składników i często wykorzystuje się je jako podstawowy element kompozycji. Ozdoby kamienne, takie jak misy i latarnie, stosuje się w małej liczbie i pozostawia w sposób naturalny, jak tylko to jest możliwe. Naturalny krajobraz i jego komponenty od starożytnych czasów są stałym tematem japońskich ogrodów, pomimo że ich użycie oraz sposób zastosowania zmieniał się na przestrzeni wieków. Ogrody w Japonii zakładano w miejscach, które umożliwiały wyrażenie przez człowieka tradycyjnej admiracji dla piękna przyrody, służyły również rozrywce i odbywały się w nich ceremonialne przyjęcia. Niektóre ogrody powstały pod wpływem nauki buddyzmu zen, jak ogród zakładany przy pawilonie herbacianym albo ogród suchego krajobrazu z symbolicznie ukazywanymi elementami natury. Na przestrzeni wieków zmieniły się nie tylko kanony estetyczne ogrodów japońskich, nakazujące użycie określonych elementów w ogrodzie, lecz także cała koncepcja ogrodu i jego miejsce w życiu człowieka oraz rola, jaką odgrywa on pod względem praktycznym i estetycznym.

Powyższe omówienie uwydatnia różnicę istniejącą między Wschodem a Zachodem w pojęciu roli i znaczenia ogrodu.

2. Geneza ogrodów

Nowoczesne europejskie ogrody mają swoje źródło w basenie Morza Śródziemnego. Na tym obszarze jest zazwyczaj sucho, a bywają miejsca również pustynne. Projektanci starożytnych ogrodów, chcąc uczynić to nietrwałe środowisko bardziej żywotnym niż stworzyła je natura, zmuszeni byli do zastosowania różnych środków. Pierwsze na świecie prawdziwe ozdobne ogrody powstały w Egipcie. Najstarsze przekazy historyczne, dotyczące ogrodów w Egipcie, pochodzą z czasów Starego Państwa (około 3100–2133 p.n.e.)⁹. W Chinach pierwsze znane ogrody, zakładane wokół pałaców cesarskich, powstały na początku pierwszego cesarstwa (221 rok p.n.e.), a kilka wieków przed naszą erą istniały tam założenia ogrodowe o oryginalnej formie, ukształtowane w ścisłym powiązaniu z otaczającą przyrodą¹⁰. Ogrody śródziemnomorskie są najstarsze, gdyż cywilizacja w Egipcie rozwinęła się około tysiąc lat przed Chinami. Ponieważ obrazy owych najstarszych ogrodów przetrwały w suchych piaskach Egiptu, nadal możliwe jest zobaczenie jak wyglądały, dzięki scenom namalowanym na ścianach grobowców swych właścicieli. Ogród związany był z obrządkami kultowymi, jak również spełniał funkcję użytkową – uprawiano i pielęgnowano w nim rośliny, zbierano i przerabiano plony, które składano do spichlerzy. Dom oraz ogród znajdował się blisko Nilu, na żyznym skrawku ziemi i wraz z niezbędnymi zabudowaniami gospodarczymi był otoczony wysokim murem. Do funkcjonowania gospodarstw, zwłaszcza gdy Nil opadał nisko, potrzebny był odpowiednio duży zbiornik wody. Właśnie te zbiorniki wody, stanowiące główny element założenia, przekształciły się z czasem w pierwsze na świecie ozdobne ogrody. Zbiornik był najczęściej prostokątny lub w kształcie litery T. Pełnił on różne funkcje: stanowił element dekoracyjny, służył do ochłody, do nawadniania, hodowli ryb, również do obrzędów kultu. Zwykle na obrzeżu zbiornika znajdowała się rabata kwiatowa. Aby stworzyć cień i móc hodować owoce, wokół zbiornika sadzono drzewa w jednym lub w kilku rzędach, w regularnych odstępach. Były to przeważnie sykomory (*Ficus sycomorus*), drzewa figowe (*Ficus carica*) oraz palmy daktylowe. Pędy winorośli, dające cień i owoce, rozpinano na drewnianych ażurowych konstrukcjach, tworząc różnego kształtu altany. Pozostałą przestrzeń wypełniały regularnie rozplanowane rabaty, na których rosły warzywa i zioła. Układ ogrodu, oparty na geometrycznym podziale przestrzeni i podkreślony regularnością kształtu tere-

⁹ Ibid., s. 18.

¹⁰ Ibid., s. 408.

nu, ułatwiał nawadnianie¹¹. Można założyć, że funkcjonalna konieczność irygacji była źródłem ukształtowania przestrzeni ogrodu. Zbiorniki były zarybione i obsadzone egipskimi liliami wodnymi (*nimpha*) o pływających liściach i białych albo niebieskich kwiatach, unoszących się tuż nad powierzchnią wody. Układ tych ogrodów był ściśle osiowy i symetryczny; zawsze były ogrodzone murem całkowicie wyodrębniającym przestrzeń z otoczenia. Ich styl był zatem efektem praktycznego użytkowania gospodarstwa rolnego, które z czasem rozwinęło się w ozdobny ogród. Cały czas zachował się podstawowy układ z regularnym zbiornikiem, w którym pływały ryby i unosiły się lilie, z kwiatami rosnącymi na brzegach i w alejkach oraz rzędami drzew dającymi cień. Był to styl spotykany nie tylko w Egipcie, ale też w całym basenie Morza Śródziemnego, który po jakimś czasie dotarł jeszcze dalej – do Persji i Indii.

Babilon, Assyria i Persja od bardzo dawna posiadały otoczone murami parki do polowań. Były one gęsto zalesione i obsadzone roślinami oraz mieszkała w nich zwierzyna łowna. Persowie nazywali te na wpół naturalne parki „rajami”. Pierwotnie słowo to oznaczało po prostu zamknięty obszar¹². Pisarze Bliskiego Wschodu umieścili w parku zwanym „Eden” miejsce stworzenia człowieka i dopiero w późniejszych czasach słowo to nabrało alegorycznego znaczenia „raju”.

W VII wieku p.n.e. Asyryjczycy podbili Egipt. Wtedy zobaczyli regularne ogrody Egipcjan i przenieśli do Mezopotamii pierwsze idee tych projektów. Styl geometrycznego ogrodu dotarł do Persji i tam rozwinął się w nową, wyrazistszej formie.

Wczesne ogrody perskie podobne były do egipskich, ale po pewnym czasie dokonano w nich rozmaitych zmian. Ogród został podzielony kanałami na cztery części. W miejscu przecięcia się kanałów sytuowany był zazwyczaj pałac, pawilon ogrodowy na wyspie, basen albo fontanna. Podział ten jest związany z pierwotną koncepcją świata podzielonego na cztery części; koncepcję tę widzimy ujętą w dekoracjach bardzo wczesnych irańskich glinianych naczyń¹³, a później na perskich dywanach. Przecięty kanałami obszar zwany był *chahar-bagh* lub „cztery ogrody” i rozpowszechnił się szeroko w tej części świata, a nawet w kilku miejscach Azji Centralnej. Po dokonaniu podziału dodawano resztę urządzeń. Jeżeli nachylenie zbocza było dostateczne, budowano tarasy, z których woda spadała kaskadowo. Przy odpowiednim ciśnieniu z położonego wyżej zbiornika woda spływała do środka kanału lub też rzędów małych oczek umieszczonych wzdłuż brzegów. Kanały z wodą pełniły funkcję ozdobną oraz umożliwiały nawadnianie ogrodu. W ogrodach tych hodowano różne zwierzęta. Obfitość roślin silnie

¹¹ Ibid., s. 19–27; Loraine Kuck, op.cit., s. 24.

¹² Rom Landau, *Islam and the Arabs*, Macmillan, New York 1959, s. 31.

¹³ Arthur Upham Pope, *Persian Architecture: the Triumph of Form and Color*, George Braziller, New York 1965, s. 272.

Zdj. 1.
Ogrody mauretańskie w Alhambrze i Generalifie w Granadzie są kameralne, cechuje je bogata roślinność i różnorodność urządzeń wodnych

pachnących i bogactwo kwiatów mieniących się różnymi kolorami, uzupełniały barwne papugi i śpiewające ptaki. W stawach i kanałach obok roślin wodnych hodowano różne gatunki ryb i ptactwa wodnego. Ogrody otaczane były murem z cegły, który w bardziej okazałych rezydencjach miał nieraz bardzo ozdobną formę¹⁴. Zainteresowanie Persów kwiatami było większe niż Egipcjan, ponieważ znali oni więcej odmian. Persowie prawdopodobnie byli pierwszą społecznością, która nauczyła się uprawiać kwiaty¹⁵. Wiele znanych w Europie roślin ogrodowych ma właśnie perskie pochodzenie. Później, po zacieśnieniu kontaktów między Persją a Chinami, nastąpiła wymiana gatunków roślin i stąd tak wiele kwiatów i owoców wydaje się przynależać do obu tych regionów. Na przykład narcyzy i piwonie, tradycyjnie chińskie kwiaty, pochodzą z Persji.

¹⁴ Longin Majdecki, op.cit., s. 36.

¹⁵ Loraine Kuck, op.cit., s. 25.

Zdj. 2. Ogrody klasztorne zostały oparte na ściśle geometrycznym podziale

Kiedy w VII wieku muzułmańscy Arabowie podbili Persję, perskie ogrody trafiły nad Morze Śródziemne, a poprzez Afrykę Północną i Sycylię do Hiszpanii¹⁶. Obecnie istniejące ogrody mauretańskie w Alhambrze i Generalifie w Granadzie mają perskie cechy zaadaptowane przez Arabów: centralny kanał wodny, małe oczka wodne i obramowania z kwiatów. Są zgeometryzowane, kameralne, podzielone murem na niewielkie części lub zamknięte ścianami otaczających budynków. Cechuje je bogata roślinność i różnorodność urządzeń wodnych (zdj. 1).

W innych częściach Europy koncepcja ogrodów rozwijała się odmiennie. Duży wpływ na rozwój rzymskich ogrodów wywarła kultura grecka oraz egipska – kompozycję założenia oparto na podłużnej osi, zastosowano strzyżone żywopłoty i drzewa. Duże znaczenie miały zbiorniki wodne takie jak: baseny, sadzawki oraz fontanny, a ponadto elementy rzeźbiarskie, które często łączono z wodotryskami. Włoski renesans rozwinął te klasyczne formy w tak wspaniałych założeniach jak Villa d'Este w Tivoli i Villa Aldobrandini we Frascati. W średniowiecznej Europie powstały ogrody klasztorne oparte na ściśle geometrycznym podziale (zdj. 2). Elementy ogrodowe i poszczególne rodzaje roślin miały, oprócz swoistych walorów plastycznych, również znaczenie symboliczne. W końcu styl europejski znalazł najpełniejszy wyraz w ogrodach barokowych z wielkim, cen-

¹⁶ Arthur Upham Pope, op.cit., s. 272.

Zdj. 3. Ogrody barokowe cechuje wielki centralny kanał wodny, wspaniałe tarasy i fontanny

Zdj. 4. Podstawowe znaczenie w kompozycji ogrodów krajobrazowych miała roślinność, a rzeźby i budowle tylko ją uzupełniały

tralnym kanałem wodnym, wspaniałymi tarasami i fontannami (zdj. 3). W Anglii geometryczny styl ogrodu przyjął się dopiero w XVII wieku¹⁷.

Ogrody europejskie i bliskowschodnie są więc w swej istocie architektonicznym przedłużeniem domostwa. Ich forma była oparta na geometrii; wszystkie elementy były wynikiem ludzkiego wysiłku. Grunt obniżano lub podwyższano, woda raczej nie płynęła naturalnym nurtem, jej bieg był uregulowany, spadała kaskadami albo tryskała z fontann. Kamienie ociosywano, tworząc z nich ławki i rzeźby. Ścieżki były brukowane lub wysypywane żwirem, tworzyły linie proste, a jeśli prowadzono je po liniach krzywych, zawsze były wyznaczone geometrycznie.

Jednak w Anglii, w XVIII wieku, pod wpływem nowych poglądów artystycznych dotychczasowy barokowy styl ogrodów przekształca się w krajobrazowy. Zrozumiano, że otaczający krajobraz sam w sobie jest ogrodem. Zanikają sztuczne, regularne podziały przestrzeni ogrodu, a powstają układy oparte na pięknie naturalnych form przyrodniczych. Zamiast formowania drzew i krzewów w geometryczne kształty, pozostawiano je w ich naturalnej postaci, pozwalając im swobodnie rosnąć. Zakładano trawniki i łąki. Wydobywano i specjalnie podkreślano nierówności terenu, a nawet je tworzone. Wykorzystywano naturalne źródła, stawy, jeziora i rzeki. Zamiast geometrycznych basenów i kanałów, kopano stawy o nieregularnych zarysach i usypywano wyspy, tworzone swobodnie meandrujące strumienie i potoki. Drogi prowadzono po liniach krzywych – łączyły ze sobą poszczególne części ogrodu i odkrywały malownicze widoki. Układ ogrodu stał się nieregularny, swobodny i asymetryczny. Podstawowe znaczenie w kompozycji ogrodu krajobrazowego miała roślinność, a rzeźby i budowle tylko ją uzupełniały (zdj. 4). Duży wpływ na takie ukształtowanie ogrodów europejskich miały ogrody chińskie i japońskie, które w XVIII wieku pozostawiły trwałe ślady w różnych krajach Europy.

Perskie ogrody trafiły nie tylko do Hiszpanii, ale również na wschód do sąsiednich Indii. Już w IV wieku p.n.e. istniał duży park należący do króla Chandragupty (321–296 r. p.n.e.), władcy potężnego i wysoko rozwiniętego Imperium Maurjów. Megasthenes, grecki ambasador na tym dworze, napisał, że w centrum stolicy, niedaleko dzisiejszego miasta Patna, król miał wielki park ze stawem i mnóstwem drzew. Wiele z tych drzew przeniesiono z odległych miejsc. W parku spacerowały oswojone pawie i bażanty. Rządy Chandragupty nastąpiły po długim okresie bliskich i serdecznych stosunków między Indiami a Persją, w którym Indie przejęły wiele perskich aspektów kultury. Wystarczy to, aby uznać, że ogro-

¹⁷ Longin Majdecki, op.cit., s. 473.

dy Chandragupty wywodziły się ze stylu perskiego. Również budowle opisywane przez Megastenesa przypominają perski styl Persepolis¹⁸.

Kilka wieków później ogrody perskie jeszcze raz trafiły do Indii, a to za sprawą najeźdźców mogolskich. Ich przywódca, Babur – potomek tureckich nomadów, opanował Indie i osiadł w Agrze w 1526 roku. Był miłośnikiem perskich ogrodów i zakładał je wszędzie tam, gdzie zatrzymał się na dłużej. Oczywiście do tego czasu styl ogrodów uległ pewnym przekształceniom i stał się bardziej wyrafinowany; wprowadzono kaskady i strumienie tam, gdzie umożliwiała to pochyłość terenu. W posiadłości na wzgórzu koło Kabulu, w której był naturalny kręty strumień, Babur rozkazał przebudować tenże strumień w regularny kanał wodny. Kilka innych dolin z naturalnymi strumieniami również przekształcił w regularne ogrody z prostymi kanałami, kaskadami i pawilonami¹⁹. W Agrze potomek Babura, Shah Jahan wybudował Taj Mahal ku pamięci zmarłej żony. Przed mauzoleum znajduje się typowy regularny ogród. Wzór krzyżujących się kanałów z wcześniejszych „czterech ogrodów” jest tu widoczny w jednym długim kanale wiodącym do budynku i przeciętym w połowie długości poprzecznym kanałem. Pod panowaniem brytyjskim nie udało się utrzymać klombów z kwiatami otaczających wodę, teraz pozostał jedynie trawnik i trochę przypadkowych drzew. Kanał, z umieszczoną w środku ozdobną czaszą źródelka, stanowi podstawowy element kompozycji, otoczony jest prostą linią wiecznie zielonego żywopłotu, wokół którego biegnie ścieżka. Na końcu kanału wyrasta na tle błękitnego nieba biała grupa strzelistych kopuł i smukłych minaretów mauzoleum.

W Indiach narodził się buddyzm, jeden z najważniejszych kierunków religijnych i filozoficznych. W lasach u stóp Himalajów istniały pustelnie i samotnie odwiedzane przez ascetów, uciekających od trudów świata i pragnących osiąść mądrość. Wśród drzew, które często ocieniały takie miejsca, były figi (*Ficus religiosa*) o charakterystycznych sercowatych liściach. Około 528 roku p.n.e. pod jednym z takich drzew siedział, medytując, indyjski książę Gautama²⁰. Zgodnie z tradycją, Gautama Sidhartha przyszedł na świat w północnych Indiach w książęcej rodzinie i dorastał w luksusie. Chroniono go przed trudnościami związanymi ze zwykłym, codziennym życiem. Pewnego razu znalazł się poza murami pałacu i doznał szoku poznając brutalną rzeczywistość: chorobę, starość i śmierć. Porzucił luksus, aby szukać drogi życia, pozwalającej pokonać cierpienie i prowadzącej do osiągnięcia spokoju ducha. Przez kilka lat żył w skrajnym ubóstwie. Stał się wędrownym ascetą, próbował ścieżki surowych umartwień. Następnie odrzucił ścieżkę ascezy i wybrał bardziej umiarkowaną drogę medytacji. Żadna jednak z tych dróg nie odpowiadała jego poszukiwaniom. Pewnej nocy kiedy

¹⁸ Arthur Upham Pope, op.cit., s. 45.

¹⁹ Loraine Kuck, op.cit., s. 27.

²⁰ Ian P. McGreal, *Wielcy myśliciele Wschodu*, Wyd. „al. fine”, Warszawa 1997, s. 203.

Zdj. 5. Jeleń *sika* stał się symbolem miasta Nara. *Sika* uzyskały status świętych i zostały desygnowane jako skarb narodowy

medytował pod drzewem *bodhi*, drogą intuicji przyszło zrozumienie nieistotności istnienia i stał się Oświeconym, czyli Buddą. Na cześć tego wydarzenia drzewo *bodhi* lub Drzewo Oświecenia (*Ficus religiosa*) jest wszędzie czczone przez wyznawców Buddy. Gautama dotarł do Sarnath, gdzie w Parku Jeleni wygłosił pierwsze kazanie.²¹ Kilku mnichom podyktował swoją koncepcję drogi życia bez cierpienia i prowadzącej do wyzwolenia (*nirwany*). Park Jeleni jest znanemu buddyście jako miejsce pierwszego kazania. Na cześć tego miejsca, wiele lat później, Parkiem Jeleni nazwano wspaniały ogród w Nara w Japonii. W parku swobodnie przechadza się około 1200 jeleni *sika* (jeleń wschodni – *Cervus nippon*), które stały się symbolem miasta, uzyskały status świętych i zostały desygnowane jako skarb narodowy. (zdj. 5)

Resztę długiego życia Budda spędził, wędrując i nauczając rosnącą rzeszę świeckich protektorów i zebrzących uczniów, którzy stworzyli pierwsze buddyjskie społeczności mnichów i mniszek. Po śmierci Buddy uczniowie i później

²¹ *Sarnath* jest skróconą wersją wyrażenia *Saranganath*, które oznacza dosłownie „Władcę Jeleni”. Według starej buddyjskiej legendy, jeden z bodhisattwów przybrał postać jelenia, aby dobrowolnie oddać życie za łanię, którą król zamierzał uśmiercić. Poruszony tym poświęceniem monarcha utworzył potem Park Jeleni.

si komentatorzy nadal szerzyli jego naukę i pracowali nad kazaniami, znanymi jako *Dharma*, czyli „droga do osiągnięcia *nirwany*”. Podstawę *Dharmy* stanowi przekonanie, iż wszystkie żyjące istoty doznają cierpienia i przemijania, a przez niewiedzę i żądzę stają się więźniami cyklu narodzin, śmierci i odrodzenia (*sansara*). Przełamać koło *sansary* i osiągnąć *nirwanę* można tylko dzięki naśladowaniu Buddy, to znaczy przez odrzucenie wszelkiego przywiązania, poszukiwanie mądrości transcendentnej i uznanie wewnętrznej pustki istnienia. W ten sposób zarysowany został program etyczny, który zakładał szacunek dla wszystkich żyjących istot, uczciwość, współczucie oraz odrzucenie pożądania, kradzieży i niemoralności. Takiej etyce musiało towarzyszyć życie wypełnione religijną medytacją, celibat, wegetarianizm i abstynencja od alkoholu. Spełnienie tych warunków pozwalało prawdziwemu wyznawcy buddyzmu gromadzić dobrą *karwę* i ostatecznie osiągnąć oświecenie, które zapewni uwolnienie od bolesnego cyklu narodzin i odradzania.

Według nauk mahajany, kierunku buddyzmu, który wyodrębnił się w I wieku p.n.e., Budda jest jednością z absolutem, jednak przejawia się również w świecie dualizmu, aby wyzwalać wszystkie istoty. Buddyzm diamentowego wozu rozróżnia trzy rodzaje *tathagatów* (buddowie człowieczy *manuszibuddha*, buddowie medytacyjni *dhjanibuddha*, bodhisattwowie) oraz Trzy Ciała Buddy (Dharmakaja, Samboghakaja, Nirmanakaja). Jednym z *tathagata* jest Amitabha – źródło życia i światła, zwany w Japonii – Amidą. Amitabha jest również jednym z buddów reprezentujących aspekty Dharmakai, lub też Ciało Prawdy, które ucieleśnia samą zasadę oświecenia.²²

Buddyzm rozprzestrzenił się w różnych kierunkach dzięki misjonarzom indyjskim. Na początku n.e. część z nich dotarła do Chin i Azji Centralnej, dołączając do karawan na jedwabnym szlaku. Misjonarze przewozili ze sobą pisma buddyjskie, m.in. *sutry* Amidy. Chińczycy byli poruszeni wizją ogrodu, pałacu

²² W miarę odejścia buddyzmu od formy klasztornej reprezentowanej przez *bhikszy* bądź *sramanów* (mnichów wędrownych, żebrzących), kształtowała się nowa forma wyznania reprezentowana przez *upasaki*, tj. świeckiego wyznawcę. Gautama z *tathagata* (ten który utorował drogę do zbawienia) – filozofa, głosiciela *bothi* (oświecenia) i czterech szlachetnych prawd – stał się *devatidewa*, tj. najwyższym bogiem z bogów. Buddyzm mahajany (buddyzm diamentowego wozu) rozróżnia 3 rodzaje *tathagatów*:

1) buddowie człowieczy *manuszibuddha* (Gautama, Krakuczczanda, Kanakamuni, Kasjapa, Majtrej – dopiero ma się zjawić)

2) buddowie medytacyjni *dhjanibuddha*, którzy nigdy nie zstępują na ziemię, od zawsze królują w niebiańskich światach (Wajrocjana, Akszobhja, Ratnasambhawa, Amitabha, Amoghasiddhi)

3) bodhisattwa, istota obdarzona oświeceniem, doskonały altruista (Ksitigarbha – bodhisattwa istot piekielnych; stara się ulżyć ich udrękom oraz Avalokiteśwara – bóstwo reprezentujące miłosierdzie, współczucie i litość, któremu wg legendy głowa pękła, gdy zrozumiał, że nie zdoła wyzwolić wszystkich ludzi; obecny Dalajlama jest ponoć wcieleniem tego bodhisattwy) w: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Budda#Buddowie>, http://pl.wikipedia.org/wiki/Trzy_Ciała_Buddy